

KAYSERİ

KAYSERİ VE ÇEVRESİ

TEBLİĞ

TOPLUMSAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL

LERİ

TARİHİ KONFERANSI

HDV
YAYINLARI

KAYSERİ VE ÇEVRESİ:
TOPLUMSAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL TARİHİ KONFERANSI

KAYSERİ VE ÇEVRESİ:

TOPLUMSAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL TARİHİ KONFERANSI

Bu kitapta, Hrant Dink Vakfı tarafından, Avrupa Birliği Sivil Düşün Programı, STGM STÖ Kaynak Merkezi, Fransa Büyükelçiliği ve Calouste Gulbenkian Vakfı'nın desteğiyle düzenlenen ve 18-19 Ekim 2019'da Hrant Dink Vakfı Anarad Hığutyun Binası Havak Salonu'nda yapılması planlanan ancak yasaklanan 'Kayseri ve Çevresi: Toplumsal, Kültürel ve Ekonomik Tarihi' başlıklı konferansta sunulmak üzere hazırlanmış bildiriler yer almaktadır.

ISBN 978-605-71835-1-4

EDİTÖR

Altuğ Yılmaz

ÇEVİRİ

**Altuğ Yılmaz, Bülent Çınar,
Eylem Yenisoy, Ohannes Kılıçdağı**

REDAKSİYON

**Altuğ Yılmaz, Mehmet Polatel,
Pınar Terzi, Umay Vardar, Yüksel Taşkın**

DİZİN

Lara Taş

KİTAP TASARIMI VE TASARIM DANIŞMANLIĞI

BEK Tasarım ve Danışmanlık

TASARIM UYGULAMA

Selin Hamzaoğlu

BASKI

Mas Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş.

Hamidiye Mah. Soğuksu Cad. No: 3

34408 Kâğıthane / İstanbul

T: 0212 294 10 00

kitap@masmat.com.tr

sertifika no: 44686

İSTANBUL, EKİM 2022

© Hrant Dink Vakfı Yayınları

Anarad Hığutyun Binası

Papa Roncalli Sok. No: 128

Harbiye 34373 Şişli/İstanbul

T: 0212 240 33 61-62 | F: 0212 240 33 94

info@hrantdink.org | www.hrantdink.org

KAYSERİ

KAYSERİ VE ÇEVRESİ:

TEBLİĞ —

TOPLUMSAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL

LERİ

TARİHİ KONFERANSI

KISALTMALAR

- A.MKT.UM:** Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı
ABCFM: Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği
AE.SABH.I: Ali Emiri, I. Abdülhamid
AEASTP: Amerika Ermeni Asamblesi Sözlü Tarih Projesi
AGBU: Ermeni Hayırseverler Genel Birliği
AİHM: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
ARF: Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun)
AYM: Anayasa Mahkemesi
BCA: Başkanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA: Başkanlık Osmanlı Arşivi
BTM: Batı Türkiye Misyonu
C.DRB: Cevdet Darphane
DH.EUM. 2.Şb: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube
DH.MKT: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH: Dâhiliye Nezareti
ERC: Avrupa Araştırma Konseyi
EDF: Ermeni Devrimci Federasyonu
FO: İngiltere Dışışleri Kayıtları
HOG: Ermenistan'a Yardım Komitesi
İ.MVL: İrade Meclis-i Vâlâ
İTC: İttihat ve Terakki Cemiyeti
KAAM: Küçük Asya Araştırmaları Merkezi
KŞS: Kayseri Şer'iyye Sicilleri
MVL: Meclis-i Vâlâ Evrakı
NFS.d: Nüfus Defterleri
SDHP: Sosyal Demokrat Hınçak Partisi
DH.ŞFR: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
TMI: Birleşik Tomarza Derneđi

HRANT DİNK VAKFI

HRANT DİNK'İN, 19 OCAK 2007'DE, GAZETESİ AGOS'UN ÖNÜNDE ÖLDÜRÜLMESİNDEN SONRA, BENZER ACILARIN YENİDEN YAŞANMAMASI İÇİN; ONUN DAHA ADİL VE ÖZGÜR BİR DÜNYAYA YÖNELİK HAYALLERİNİ, DİLİNİ VE YÜREĞİNİ YAŞATMAK AMACIYLA KURULDU. ETNİK, DİNÎ, KÜLTÜREL VE CİNSEL TÜM FARKLILIKLARIYLA HERKES İÇİN DEMOKRASİ VE İNSAN HAKLARI TALEBİ, VAKFIN TEMEL İLKESİDİR.

VAKIF, İFADE ÖZGÜRLÜĞÜNÜN ALABİLDİĞİNE KULLANILDIĞI, TÜM FARKLILIKLARIN TEŞVİK EDİLİP YAŞANDIĞI, YAŞATILDIĞI VE ÇOĞALTILDIĞI, GEÇMİŞE VE GÜNÜMÜZE BAKIŞIMIZDA VİCDANIN AĞIR BASTIĞI BİR TÜRKİYE VE DÜNYA İÇİN ÇALIŞIR. HRANT DİNK VAKFI OLARAK 'UĞRUNA YAŞANASI DAVAMIZ', DİYALOG, BARIŞ, EMPATİ KÜLTÜRÜNÜN HÂKİM OLDUĞU BİR GELECEKTİR.

GİRİŞ	AYHAN AKTAR Bir Zamanlar Kayseri’de 9
I. BÖLÜM TARİHSEL ARKAPLAN	ÖZGE ERTEM Kıtlık Günlerinde Kayseri ve Talas: Bartlett Ailesinin Günlükleri (1873–1875) 25
	VARAK KETSEMANIAN 20. Yüzyılda Tomarza Ermenileri: Bir Aile Arşivinin ‘Küresel Mikrotarihi’ 41
	EYÜP ENSAR DAL Şer’iyye Sicillerine Göre 19. Yüzyılın Son Yıllarında Kayseri’de Aile Yapısı 71
II. BÖLÜM KAYSERİ’DE TİCARİ AĞLAR VE SANAYİLEŞME	SUAVİ AYDIN 19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı’da Merkezi ile Taşra Arasındaki İktidar İlişkileri ve Yerel Demografi: Bereketli Madeni Örneği 81
	YAŞAR TOLGA CORA Şiddet ve Sermaye: 1900’lerin Başında Kayseri Bölgesindeki Halı Üretimi Üzerine Yeniden Düşünmek 91
III. BÖLÜM BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ KAYSERİ	ÖNDER UÇAR Kilikya Katliamı Öncesinde ve Esnasında Kayseri’de Etno-Dinsel İlişkiler 109
	İHSAN SEDDAR KAYNAR 1909 Adana Olayları ve Kayseri Sancağı 125
IV. BÖLÜM KAYSERİ 1915	HILMAR KAISER Osmanlı Ermenileri, Kayseri’deki Amerikalı Misyonerler ve Zekai Apaydın 141
	ANNA OHANNESSIAN-CHARPIN Unutulmuşluktan Hatırlanmaya: Güney Ürdün’deki Ermeni Kadınların Dinî İnancı ve Aşiret Yapısı 158
V. BÖLÜM KARAMANLI RUMLAR	ALEKSİS ALEKSANDRİS Osmanlıcılıktan Helenizme: Karamanlı Rum Kimliği ve Rumlar Arasındaki İdeolojik Yönelimler (1850–1923) 195
	ELÇİN MACAR Kapadokya’nın Protestan Rumları 245
	TOM PAPADEMETRIOU “Toprak Türk’ün, Taş Rum’un”: 1850 Yılında Kayseri’deki Ayios Nikolaos Rum Ortodoks Kilisesi’nin Yeniden İnşası Konusunda Rumlar ile Ermeniler Arasında Yaşanan Çatışmalar 259

VI. BÖLÜM EĞİTİM, KÜLTÜR VE EDEBİYAT	ZAKARYA MİLDANOĞLU Kayseri’de Ermenilerin Eğitim Hayatı 281
	SEVAL ŞAHİN Muhelif Bir Osmanlı Entelektüeli: Teodor Kasap 315
	ŞEHNAZ ŞİŞMANOĞLU ŞİMŞEK <i>Sersem Kocanın Kurnaz Karısı</i> ya da Yorgaki Dandini’den Himmet Ağa’ya Bir Dönüşüm Hikâyesi 323
EK	Konferansın Yasaklanması ve Dava Süreci 341
DİZİN 379	

BİR ZAMANLAR KAYSERİ'DE...

AYHAN AKTAR*

Kayseri ve çevresi tarih boyunca, ticaret yollarının kesiştiği, önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Arazinin volkanik, çevrenin dağlık ve toprağın genelde verimsiz olması nedeniyle Kayseri'de tarımsal faaliyetler genellikle ikinci planda kalmıştır. Kayserili tüccarların Adana'da üretilen pamuğun pazarlamasında etkin olmaları, dokumacılığın yörede yaygınlaşmasını ve köylerde halı üretiminin gelişmesini tetiklemiştir.

Doğu Akdeniz dünyasında toplumsal değişim, İngiltere'de yaşanan sanayi devriminin sonucu olarak dünya ekonomisine kapitalist üretim sürecinde üretilmiş malların girmesiyle başladı. Yükselen kapitalist sistemin ürettiği ucuz malların Doğu Akdeniz, Hindistan ve Çin'in geleneksel ekonomileri üzerindeki etkisi yıkıcı oldu. Bu ülkelerde yoğun emek gerektiren malları geleneksel el tezgâhlarında üreten küçük üreticiler, fabrikalarda üretilen ucuz mallarla rekabet edemeyip piyasadan silindiler.

Böylece, 19. yüzyıldan itibaren Doğu Akdeniz veya Levant dünyasında liman kentlerinin saltanatı başladı; Odessa, Samsun, Trabzon, İstanbul, Selanik, İzmir, Mersin, İskenderun, Beyrut ve İskenderiye gibi kentlerin yıldızı parladı. Liman kentleri, tarımsal hammaddenin ve doğal madenlerin ihracatına yönelik bir uzmanlaşma içine girdiler. Osmanlı dünyasında ise, 1838'de Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'nın imzalanması, yerel gümrüklerin kaldırılması ve 1856'da Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile birlikte Kırım Savaşı'na katılması sonucunda oluşan uygun siyasi ortamda, ithalat ve ihracat faaliyetleri daha da yoğunlaştı. İstanbul, tüketim ve yatırım mallarının Osmanlı ekonomisine giriş kapısı oldu.

19. yüzyılın ikinci yarısında, liman kentlerinin zenginliği ve cazibesi arttıkça, Orta Anadolu'nun Kayseri, Niğde, Ürgüp gibi kentlerinden Rum ve Ermeni gençlerin İstanbul, İzmir ve Mersin gibi liman kentlerine yerleşip çalışmaya başladığını biliyoruz. Bu gençlerden bazıları zamanla hayli zengin oldu. Kurdukları ticari işletmeler Osmanlı liman kentlerinin yanı sıra yurtdışında da yoğun bir iktisadi faaliyet sürdürerek sivrildi. Ticaret ağlarının oluşmasında gayrimüslim tüccarlar önemli rol oynadı; Ermeni ve Rum tüccarlar önce İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerde, sonra yurtdışında, başta Manchester ve Londra olmak üzere önemli merkezlerde ticari temsilcilikler açtılar.¹

* İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü öğretim üyesi

¹ Joan George, *Merchants in Exile: The Armenians of Manchester, England, 1835-1935* (Princeton: Gomidas Institute, 2002), s. 126.

Kayserili tüccarlar, özellikle manifaturacılık sektöründe, Avrupa'da imal edilmiş maddelerin Türkiye'deki dağıtıcıları oldular. Gülbenkyan, Gümüşyan, İbranosyan ve Muradyan biraderler ile Gürün'den dünyaya açılan Koçunyan ve Topalyan biraderler, İmparatorluğun son yüzyılında Kayseri piyasasının yetiştirdiği önemli girişimci ailelerdir. Karamanlı Rum Sismanoğlu, Onasoğlu ve Kazancıoğlu aileleri de Kayseri kökenli ünlü halı ve bakkaliye tüccarlarıdır. Özellikle, büyük kentlerde açılan gayrimüslim cemaat okullarının ders programlarına ticari aritmetik, defter tutma ve muhasebe dersleri konması ve ayrıca öğrencilere yabancı dil öğretilmesi, genişleyen ticaret ağlarının ihtiyaç duyduğu insan sermayesinin oluşmasını sağlamıştır.²

Kayserili Rum ve Ermeni tüccarların yarattıkları zenginliğin yansıdığı alanlardan biri de, Kayseri ilinde bu cemaatlerin ileri gelenlerinin inşa ettirdikleri kilise, manastır, yetimhane ve okul gibi kamusal binalardır. 2015 yılında yapılan sayımın sonuçlarına göre, Kayseri'de I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda Ermeni cemaati tarafından yaptırılmış 113, Rum cemaati tarafından yaptırılmış 68 bina tespit edilmiştir.

19. yüzyılda Kayseri'nin Ermeni nüfusu 15 bin civarındaydı. 1860'lar- dan sonra, Türk-Rus savaşlarının sonucu olarak Anadolu'ya göçen Çerkeslerin bir kısmı da Kayseri'ye yerleştirildi. Tahmin edilebileceği gibi, değişim öncesi tarım toplumunun nüfus dinamikleri deprem, doğal afetler, salgın hastalıklar ve kıtlıklarla biçimleniyordu. Örneğin, İngiliz diplomatik yazışmalarında, 1847 yılında Kayseri'de 600 kişinin koleradan öldüğü anlatılmaktadır.

Kayseri kozmopolit nüfus yapısı sayesinde ticarete, Kayserili tüccarlar da 19. yüzyıldan itibaren uluslararası ticarete uzmanlaşmıştır. 1914 Osmanlı nüfus sayımının verilerine göre, o zaman Ankara Vilayeti'ne bağlı olan Kayseri Sancağı'nın toplam nüfusu 263.074'tü. Nüfusun çoğunluğunu 184.292 kişi (%70) ile Müslüman kesim oluştururken, Kayseri'de 26.590 Rum Ortodoks (%10,1) ve 48.659 Ermeni (%18,5) bulunmaktaydı. Bunlara toplam 3553 kişilik (%1,4) Katolik ve Protestan cemaatlerini de eklersek, I. Dünya Savaşı'ndan önce Kayseri Sancağı'nda yaşayan her üç kişiden birinin gayrimüslim olduğunu söyleyebiliriz.

I. Dünya Savaşı'nın en önemli sonuçlarından biri de Kayseri'nin demografik yapısının değişmesidir. 1915'te, Kayseri'de yaşayan Ermeniler Suriye çöllerine sürülmüştür.³ 44.271 Kayserili Ermeni İslâhiye üzerinden

² Bedross Der Matossian, "19. Yüzyılda Osmanlı Ermeni Kenti Kesaria/Kayseri", çev. Suzan Bölme, *Ermeni ve Rum Kültür Varlıklarıyla Kayseri* içinde, yay. haz. Altuğ Yılmaz (İstanbul: Hrnt Dink Vakfı Yay., 2016), s. 30–32.

³ Bkz. Raymond Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, çev. Ayşen T. Ekmekci (İstanbul: İletişim, 2015), s. 728–741.

Halep, Suriye ve Musul'a tehcir edilmiş, 1915 sonrasında Kayseri'de sadece 6761 Ermeni kalmış ve onların da çoğu zaman içinde ihtida etmiştir.

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa için hazırlanan istatistiklere göre, 1917 yılının başında Kayseri'den yollanan Ermeniler içinde hayatta kalanların sayısı 6778'di ve bunların 4330 kadarı Halep, Musul, Suriye, Zor ve Urfa'da yaşıyordu. Bu, yaklaşık olarak 40 bin Kayserili Ermeni'nin sürgün sırasında öldürülmüş, sevk olundukları yerde hastalık ve açlık gibi nedenlerle ölmüş ya da en iyi ihtimalle, bir kısmının tehcir konvoyundan veya sevk olduğu yerden kaçmış olduğu anlamına gelmektedir.⁴

30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Antlaşması ile, çoğu Türkçe konuşan Karamanlı Rumlar da 1924 yılında Yunanistan'a gönderilmiştir. Kayseri nüfusunun iktisat alanındaki girişimci ve üretici kesiminin ortadan silinmesiyle, kentin iktisadi çöküşe girmiş olduğunu tahmin edebiliriz.

Savaş döneminde İttihat ve Terakki hükümetinin uyguladığı Millî İktisat siyaseti çerçevesinde, 1916 yılında Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi ve Köy İktisat Bankası kurulmuş fakat iki şirket de uzun ömürlü olmamıştır.

Kayseri'de nüfusun Türkleşmesi⁵

<i>dinî gruplar</i>	1914	1922	1927
Müslüman	184.292	189.014	248.116
Ermeni	48.659	5239	1978
Rum	26.590	26.980	302
Protestan	2018	803	261
Ermeni Katolik	1515	416	300
<i>toplam</i>	263.074	222.452	250.957

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra, Kayseri'de iktisadi hayatı canlandırmak amacıyla kamu yatırımları artırılmıştır. 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin etkisiyle uygulanan devletçi (*étatiste*) iktisadi politikalar Kayseri'de de etkisini göstermiş, Cumhuriyet hükümetleri Kayseri'nin iktisadi bakımdan

⁴ Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi: Sadrazam Talât Paşa'nın özel arşivinde bulunan Ermeni tehciri konusundaki belgeler ve hususî yazışmalar* (İstanbul: Everest, 2008), s. 109.

⁵ Oya G. Durmaz, "Yeni Bir Demografik Hareketlilik Dönemi Olarak Birinci Dünya Savaşı'nın Sonu: Kayseri 1918-1920", *Mülkiye Dergisi* 39/1 (2015); Fuat Dünder, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar* (İstanbul: Doz, 1999).

canlanması için çeşitli tedbirler almış, kamu yatırımlarını bölgeye yöneltmişlerdir. 1926 yılında Türkiye'nin ilk ağır sanayi yatırımı sayılabilecek Tayyare Fabrikası Kayseri'de kurulur. 1927'de ulusal tren ulaşım ağına bağlanan Kayseri'de, 1935 yılında Sovyetler Birliği'nden alınan destek ve finansman yardımıyla Sümerbank Bez Fabrikası, 1955 yılında ise yerel yönetimin desteğiyle Şeker Fabrikası açılır.

Kayseri'de kurulan büyük kamu işletmeleri, kentin devlet eliyle modernleşmesinde belirleyici olmuştur. Aynı dönemde birçok Kayserili girişimci büyük merkezlere göç etmiş ve gittiği yerde iktisadi canlanmaya katkıda bulunmuştur. I. Dünya Savaşı sonrasında kentte yaşanan iktisadi çöküş, Kayseri'nin başarılı girişimcilerinin şehri terk edip Adana, Mersin, İstanbul gibi kentlere göç etmiş, gurbette kârlı işletmeler kurmuş oldukları gerçeğini değiştirmez.

* * *

Artık, bu derlemede yer alan akademik makaleleri sırayla ele alabiliriz.

Özge Ertem, çalışmasında, Harvard Üniversitesi'ne bağlı Houghton Kütüphanesi'nde bulunan *American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği) arşivindeki belgeleri kullanarak Kayseri'nin sosyal tarihine ışık tutuyor. 19. yüzyılın son çeyreğinde, Kayseri'nin Talas ilçesinde okul ve kilise açan, bölgede eğitim ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Lyman Bartlett ve Cornelia Bartlett, çevrelerinde olup biteni günlüklerine düzenli olarak kaydetmişlerdir. Bu günlükler, çeşitli kesitlerle de olsa, 1870–1898 yılları arasında kapsamaktadır. 1873-1874'te Talas'ın yanı sıra Kayseri, Yozgat, Niğde, Aksaray ve Sivas gibi Orta Anadolu kentlerinde hüküm süren kıtlığın bölge halkını nasıl etkilediğini hem Bartlett'lerin tuttuğu günlüklerden, hem de bazı Türkçe kaynaklardan izlemek mümkündür. Orta Anadolu'da binlerce kişinin ölümüne neden olan kıtlığın sürdüğü yıllarda insanların gündelik hayatta neler yaşadıkları, ne tür sıkıntılar çektikleri, toplumsal hafızada ancak halk destanları aracılığıyla yer bulmakta, bunun dışında çok az sayıda Türkçe kaynakta, sadece savaşlarla birlikte anılmaktadır. Kıtlık sırasında bölgede bulunan Amerikalı misyonerlerin tuttuğu günlükler ve diğer yazışmalar, Kayseri'nin 19. yüzyılın son çeyreğindeki sosyal tarihini anlamak için son derece yararlı kaynaklardır.

Varak Ketsemanian'ın çalışması, Kayseri'nin Tomarza ilçesinden olup, 1915 felaketinden sonra ABD'ye göç eden Gülizar ve Kevork Kayserliyan'la 1985 yılında yapılmış sözlü tarih görüşmesinden yola çıkıyor. 1909 doğumlu olan Kevork, 1915'in bahar aylarında ailesiyle birlikte Suriye'ye sürülürken yolda Kürt eşkıyalar tarafından kaçırılır; zorla Müslümanlaştırılıp Ali adını alır. 1927 yılında Suriye'ye kaçar ve orada tanıştığı

Tomarzalı Gülizar'la evlenir. Kevork'un anlatısı, Müslümanlaşarak dinî ve etnik kimliğini kaybeden birinin Şam ve Beyrut'taki Ermeni toplumuna karışıp tekrar Ermenileşmesinin hikâyesidir. Makale, diasporada yayımlanan gazeteler, dergiler ve anı kitaplarının Kayserili ve Tomarzalı toplumsal kimliklerinin yeniden inşasına nasıl katkı sunduğunu ve ABD'de, Wisconsin eyaletindeki Racine kentinde yaşayan yaklaşık 700 kişilik Ermeni topluluğunun kurduğu hemşehri dernekleriyle kimliğine nasıl sahip çıktığını ortaya koyarken, bir anlamda Ermeni diasporasının oluşum sürecini de anlatıyor. Ketsemanian'ın, Kayseriliyan ailesinin Kayseri ve Lübnan'dan Racine'e uzanan yolculuğunu mercek altına alan çalışması hem bir 'mikro tarih' incelemesi niteliği taşıyor, hem de 'global göç tarihi' disiplinine katkıda bulunuyor.

Eyüp Ensar Dal, makalesinde, Kayseri Kadı Mahkemesi'nin 1880 ile 1900 yılları arasındaki sicillerini inceleyerek, evlenme, boşanma, nafaka, miras bölüşümü ve çocukların velayeti gibi, medeni hukuku ilgilendiren konularda Kayseri'de egemen olan aile yapısı ve aile ilişkilerine odaklanıyor. Ele alınan dönemde, Kayseri'de Müslüman, Ermeni ve Rum Ortodoks gibi farklı cemaatlere mensup ailelerin, büyüklük ve çocuk sayısı açısından benzer oldukları anlaşılıyor.

Suavi Aydın'ın çalışması bize 18. yüzyılın sonunda açılan Niğde, Çamardı/Bereketli'deki gümüşlü kurşun madeninin bölgede ne tür bir demografik hareketliliğe yol açtığını anlatıyor. O dönemde silah sanayii bakımından stratejik önem taşıyan bir madenin ve çevresindeki yerleşimin hikâyesi, 19. yüzyılda Osmanlı merkezinin stratejik ihtiyaçları ve bu ihtiyaçları karşılamak için merkezin taşra ile kurduğu karmaşık ilişkilerin mantığını ortaya seriyor. Osmanlı merkezi, madenin işletilmesini önce Yozgat'ın meşhur âyan ailelerinden Çapanoğullarına bırakmış, bu ailenin tasfiyesinin ardından Çamardı kasabasına Gümüşhaneli Rum ve Müslümanlardan oluşan yeni bir nüfus yerleştirmiştir. Madenin işletilmesinde, Çukurova bölgesinin önemli Türkmen aşiretlerinden Menemencioğullarının bölgeye yerleştirdiği Türkmenlerin/Yörüklerin emek gücünden de faydalanılmıştır. 1923-24'te hayata geçen Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'yle madenin Rum işçileri Yunanistan'a yollanmış, onların yerine Kozanlı mübadiller gelmiştir. Madenin 1920'lerde kapanmasından sonra madencilik faaliyeti durmuştur fakat Anadolu'nun başka yerlerinden buraya getirilen nüfus ve yerleşik hayata geçen Türkmen/Yörük aşiretleri bölgede yaşamaya devam etmiştir. Suavi Aydın'ın Çamardı/Bereketli'deki maden çevresinde yoğunlaşan bu mikro tarih çalışması, Osmanlı'nın modernleşme ve merkezin otoritesini taşrada yeniden tesis etme çabasının hikâyesi olarak da okunabilir.

Yaşar Tolga Cora'nın makalesi, yakın zamana kadar Kayseri'nin geleneksel iktisadi faaliyetlerinden biri olan halıcılığın Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki gelişimi ve yapısal özelliklerine ilişkin önemli bilgiler sunuyor. Tahmin edilebileceği gibi, Osmanlı ile Cumhuriyet dönemleri arasında iktisadi bakımdan bazı devamlılıklar vardır. Örneğin 'emek yoğun' bir alan olan halı üretiminde kadın emeği merkezî rol oynamaya ve tüccar sermayesi üretim ilişkilerini de organize etmeye devam etmiştir. En büyük kopuş, halı üretiminde sadece Kayseri'de değil, Anadolu'nun birçok kentinde temel aktör olan Ermeni –kadın– işçilerin, ustaların, tüccarların ve bu kişilerin içinde yer aldıkları üretim ve ticaret ilişkilerinin tehcir ve soykırım süreciyle yok edilmesi ve diğer etnik gruplara aktarılması olmuştur.

Cora, Anadolu'nun farklı kentlerinde 1890'larda yaşanan katliamlardan 1915'e uzanan süreçte Ermeni toplumunun yeniden toparlanmasını inceliyor. Türkçe ve Ermenice kaynakların yanı sıra Osmanlı arşiv belgelerinin de kullanıldığı çalışmada, 1895-96 yıllarında İmparatorluğun –Kayseri de dâhil olmak üzere– çeşitli bölgelerinde meydana gelen Ermeni karşıtı şiddet olaylarının ardından Ermeni toplumu içindeki hâkim piyasa ilişkilerinin özellikle kadın emeğiyle nasıl tekrar inşa edildiği, Kayseri'deki halıcılık örneği özelinde ele alınıyor.

Önder Uçar'ın çalışması, 24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Kayseri'de yaşanan üç önemli toplumsal dalgalanmayı ele alıyor. Sultan II. Abdülhamid'in baskıcı rejiminin sona ermesiyle sadece İstanbul'da değil, Anadolu'nun belli başlı kentlerinde de sınırsız bir hürriyet rüzgârı esmeye başlar. 1908 yılının yaz ve sonbahar aylarında Anadolu kentlerindeki çeşitli toplumsal kesimlerin temsilcileri arasında, bir önceki dönemde merkezden atanmış olan yöneticilere karşı ahalide birikmiş olan husumet ortaya çıkar. Bunun sonucu olarak, II. Abdülhamid tarafından atanmış yöneticilere yönelik tepkiler yoğunlaşır. Bazı Anadolu kentlerinde şehrin ileri gelenleri toplanıp yerel yöneticilerin makamlarını basar, II. Abdülhamid'in hafiyesi ve jurnalcisi olarak görev yapan kişileri şiddet kullanılarak cezalandırırlar. Hürriyet rüzgârları Osmanlı kentlerinde bir kural tanımazlık duygusu uyandırmış, örneğin Antep'teki lise öğrencileri bile kendi okullarındaki disiplin kurallarını dinlemez hâle gelmiştir.

Uçar, özellikle Osmanlı Arşivi'nde bulunan, Dâhiliye Nezareti ile Kayseri arasındaki yazışmalardan yola çıkarak, yeni atanan Kayseri Mutasarrıfı Cemal (Keşmir) Bey'in kentteki Ermeniler ile Müslüman kesim arasındaki gerilimi düşürmek için gösterdiği çabaları anlatıyor. II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan bu gerilim, karşılıklı ithamlarla sürüp gider. Eski Kayseri Şehremini Şeyh İbrahim'in etkisi altındaki kitleler, hürriyet yanlısı Kayseri'de İttihat Terakki Cemiyeti'ne yakın subayların Ermenilerle işbirliği içinde

olduklarını iddia ederler. Yeni rejimin Ermenilere aşırı özgürlük getirdiğine inanan kitleler bazı temelsiz iddialarda bulunurlar; Ermeniler de kendi güvenliklerini sağlamak amacıyla silahlanmaya başlarlar. Bu karmaşık ortamda Kayseri’de mutasarrıf olarak görev yapan ve kamu yöneticisi olarak farklı etnik ve dinî grupların taleplerine ve eylemliliğine karşı ilk anda eşit mesafede kalmaya gayret eden Cemal Bey, 1909 yazının sonunda İzmit’e tayin edilir. Önder Uçar, makalesinde, Kayseri ile İstanbul arasındaki resmî yazışmalar ışığında, yaklaşık bir yıllık bir dönemde etnik ve dinî gerilimlerin Kayseri kentini nasıl etkilediğini ve Osmanlı askerî ve mülkî bürokrasisinin duruma müdahale etme konusunda nasıl etkisiz kaldığını anlatıyor.

31 Mart (13 Nisan) 1909 tarihinde İstanbul’da başlayan ve İttihat ve Terakki kadrolarını hedef alan asker ayaklanması, etkisini bir gün sonra Adana ve çevresinde göstermiş ve Ermeni nüfusu hedef alan toplumsal şiddeti ve kargaşayı tetiklemiştir. ‘1909 Adana Olayları’ olarak bilinen kargaşa dönemi 14 Nisan 1909’da başlamış, yaklaşık olarak iki hafta sürmüştür. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Ermeni nüfusun yoğun olarak göç ettiği Çukurova bölgesi, pamuk tarımının yaygınlaşmasıyla bir cazibe merkezi hâline gelir. Kentleşen Ermeni nüfusun yerli Müslüman nüfus tarafından rakip/tehdit olarak görülmesiyle, etnik gerilim yoğunlaşır. Kısa zamanda bütün Çukurova’da başlayan katliamda, resmî açıklamalara göre 3521 kişi ölmüştür. Ölenlerin, 2093’ü Ermeni, 782’si Müslüman, 613’ü Süryani, 33’ü ise Rum’dur. İhsan Seddar Kaynar’ın çalışması, 1909 Adana Olaylarının Kayseri Sancağı’ndaki etkileri üzerine yoğunlaşıyor. Özellikle, dönemin Ankara Valisi Tevfik (Biren) Bey’in anılarının esas alındığı çalışmada, Adana’da başlayan olayların Kayseri’ye sıçramaması için vilayet makamının aldığı tedbirler anlatılıyor.

Hilmar Kaiser’in araştırması, 1915’te Kayseri Ermenilerinin yaşadığı sürgün, baskı, katliam ve bunun sonucu olarak gelişen ihtida (din değiştirme) süreçlerine yoğunlaşıyor. 1915 yılının başında Develi ilçesinde bir Ermeni militanın hazırlamaya çalıştığı, amatör bir biçimde imal edilmiş bombanın elde patlamasının Ermeni nüfus üzerindeki baskıyı, sürgünü ve katliamları nasıl tetiklediğini öğreniyoruz. Dönemin Kayseri Mutasarrıfı Zekai (Apaydın) Bey’in Dâhiliye Nezareti ile yazışmalarından ve başka arşiv kaynaklarından iz sürerek, Kayseri tarihinin bu karanlık dönemine ışık tutan makalede, bölgede din değiştiren Ermenilerin bu meseleyi nasıl bir ayakta kalma mücadelesi olarak gördükleri, genç kızların ve yetim çocukların asimilasyon süreçleri ayrıntılı olarak ele alınıyor. Özellikle Amerikalı misyonerlerin yardım faaliyetlerini ve dönemle ilgili tespitlerini ortaya koyan Kaiser, Kayseri ölçeğinde sürgün, ihtida ve Ermeni mallarının paylaşımı süreçlerini aydınlatıyor.

Anna Ohannessian-Charpin'ın çalışması, Kayseri'nin Develi ilçesine yedi kilometre uzaklıkta bulunan Çomaklı köyünün Ermeni sakinlerinin sürgün hikâyesini anlatıyor. Köy, 2 Temmuz 1915'te askerler tarafından kuşatılır. Köyün erkekleri daha önce askere alınmış veya hapse atılmış olduğundan esas olarak kadınlar ve çocuklardan oluşan 1600 kişilik kafile, Haçin (Saimbeyli), Kozan, Osmaniye, Hasanbeyli, Amanos Dağları ve İslahiye üzerinden 39 gün yürüyerek Halep yakınlarındaki Katma istasyonuna ulaşır; daha sonra da trenle, Hicaz Demiryolu güzergâhında bulunan Güney Ürdün'deki Buseyra beldesine ve Maan kasabasına, göçebe bedevi kabilelerin arasına yollanırlar. Makalenin ilk bölümünde sürgün süreci, iki kişinin tanıklıklarından yola çıkılarak anlatılıyor. Kasım 1916'da zorla din değiştirmeler ve kâğıt üzerinde Müslüman olan Ermeni kadınlara yerel ahali arasından evlenme teklifleri gelmeye başlıyor. Ohannessian-Charpin, 1986 ile 1996 arasında bölgede yaptığı antropolojik incelemeler çerçevesinde, sürgün, baskı, zulüm ve açlıktan sağ kurtulan Çomaklılı Ermenilerin ayakta kalma hikâyelerini yan yana getiriyor.

Maan'a 1930'lardan itibaren yapılan ziyaretler sonucunda, kentte bazı Çomaklılı Ermenilerin yaşadığı haberi Avrupa ve ABD'deki diaspora toplulukları arasında yayılır. Böylece, dünyanın dört bir tarafına dağılmış olan Çomaklılı Ermeniler akrabalarını bulmak için Ürdün'ü ziyaret etmeye, bölge ahalisiyle yeni bir yaşam dengesi kurmuş olan Ermeni kadınlar da akrabalarını görmek için yurtdışına gitmeye başlarlar. Bu arada Ermeni kadınların bir kısmı Ebu Derviş aşiretinin erkekleriyle evlenirler; günümüzde bu aileler Maan şehrinin Hay el Armen semtinde (Ermeni mahallesi) yaşamaktadır. Mahallenin kenarında, sürgünde ölenlerin gömülü oldukları mezarlık bulunmaktadır. Ohannessian-Charpin, Ürdün Ermenileriyle ilgili bu çalışmasında, bize diaspora topluluklarının nasıl biçimlendiğini ve hangi faktörlerin yardımıyla ayakta kalıp yaşamlarını sürdürdüklerini anlatıyor.

Aleksis Aleksandris, makalesinde, 19. yüzyılda Orta Anadolu kentlerinde yaşanan toplumsal ve iktisadi değişimin aktörlerinden yola çıkarak, Türkçe konuşan Karamanlı Rumlar, Osmanlılık ideolojisi ve milliyetçi hareketler hakkında ufuk açıcı bir değerlendirme sunuyor. Kapadokya'da Rum Ortodoks Kilisesi'nin dört ayrı episkoposluk bölgesi (Kayseri ve Nevşehir, Konya ve Niğde, Ankara ve Isparta, Antalya) bulunduğunu; Osmanlı yönetiminin, Kilise'nin desteğini de alarak yaptığı 1910–12 nüfus sayımının sonuçlarına göre, Ankara ve Konya vilayetlerinin Rum Ortodoks nüfusunun 160 bin kişi civarında olduğunu öğreniyoruz. Önceki yüzyıllarda Selçuklu ve Osmanlı yönetimi altında bir kültürel etkileşim sürecinden geçerek Türkçeyi büyük ölçüde anadili olarak benimsemiş olan bu nüfus, 19. yüzyılda, öncelikle din adamları arasında yaygınlaşan aydınlanmacı fikirler

doğrultusunda, yeni okulların açılması ve Yunan dilinin yerel Rumlara öğretilmesi gibi ciddi işlere girişiyor. Bu 'aydınlanma' faaliyetinin finansmanı, Kayseri, Nevşehir, Konya, Niğde, Ankara ve Isparta gibi kentlerde doğup liman kentlerine göç eden ve ticaretle uğraşarak zenginleşen Rum tüccarlar tarafından yapılıyor.

Karamanlı Rumların 1840'lardan itibaren, çalışmak veya iş kurmak amacıyla başkent İstanbul'a göç ettiklerini biliyoruz. İstanbul, İzmir, Mersin ve Samsun gibi liman kentlerinde ağır işlerde çalışan ve geride bıraktıkları ailelerine para gönderen Karamanlı Rumlar, zaman içinde kendi işlerini kurup zenginleşiyorlar. Kayseri ve çevresinin, Türkiye'nin ticari merkezlerine iş adamı ihraç etmesinin tarihinin 19. yüzyılın ilk yarısında başladığı rahatlıkla söylenebilir. Kapadokyalı Yuvakim Sismanoğlu ve Talas/Zincidere'den Simeon Siniosoğlu gibi zengin hayırsever Rumlar, hem memleketlerinde hem de İstanbul'da önemli eğitim ve kültür kurumlarının oluşmasına katkıda bulunmuş, eski kiliseleri ve manastırları ihya etmiş, yenilerini de açmışlardır.⁶

Karamanlı Rumlar 19. yüzyılın ikinci yarısında göç ettikleri büyük liman kentlerinde ikinci nesil muhacir konumuna gelir ve bu dönemde Osmanlı yönetim, kültür ve eğitim hayatına ciddi katkılarda bulunurlar. Anadilleri Türkçe olduğu için Osmanlı bürokrasisinde yükselir, Yunan harfleriyle Türkçe gazeteler ve kitaplar yayımlarlar. 1856 Islahat Fermanı sonrasında, İmparatorluğun tüm tebaasının din ve mezhep bakımından eşitliği fikrini benimseyen Osmanlılık ideolojisini desteklerler. 1876 Anayasası'nın ilanını da destekleyen Karamanlı Rum seçkinler, ellerindeki eğitim olanakları sayesinde Osmanlı devlet ricali içinde yer almaya başlarlar. 1877'de açılan Meclis-i Mebûsan'daki 16 Rum mebustan beşi Karamanlı Rum'dur.

Aleksandris, Karamanlı Rumların, Atina kaynaklı Yunan milliyetçiliği ve genişlemeci Megali İdea ideolojisine mesafeli durarak Osmanlı vatanının bölünmezliğini ve siyaseten ademimerkeziyetçi bir yönetim tarzını savunduklarını ayrıntılı olarak ortaya koyuyor. Yazar, 1908 Devrimi'nden sonra iktidara gelen ve Balkan Savaşlarının ardından dikta yönetimi kuran İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin savaş, kırım ve sürgün politikaları doğrultusunda etnik temizlik yapılmasıyla Orta Anadolu'da gayrimüslim toplulukların ortadan kalktığını anlatıyor.

Elçin Macar, çalışmasında, Boston merkezli *The American Board of Commissioners for Foreign Missions* adlı kuruluşun Orta Anadolu'daki Protestan misyonerlik faaliyetlerini ele alıyor. Bu kuruluşun temel amacı İncil'in yaygınlaşmasını sağlamaktır. Anadolu'da çalışan misyonerler önce

⁶ Konuya ilişkin bir derleme için bkz. *Ermeni ve Rum Kültür Varlıklarıyla Kayseri / Kayseri with its Armenian and Greek Cultural Heritage*, yay. haz. Altuğ Yılmaz (İstanbul: Hrnt Dink Vakfı Yay., 2016).

bölgede gayrimüslim azınlıkların konuştuıkları yerel dilleri (Rumca, Ermenice), sonra da Türkçe öğrenmiş ve bu dillerde yayın faaliyetlerine girişmişlerdir. Elçin Macar'ın tespitlerine göre, Protestan misyonerlerin hedef kitlesi esas olarak Anadolu'nun gayrimüslim cemaatleridir. Bu hedefe yönelik olarak, yerel dillerde İncil, dinî kitaplar ve okul kitapları yayımlama faaliyeti önem kazanır. Malta, Beyrut, İzmir ve İstanbul matbaalarında çok sayıda kitap yayımlarlar.

Protestan misyonerler Kayseri'de 1854 yılında örgütlenmeye başlamıştır. Bazı Rumlar Protestan mezhebine girmeyi kabul edince, İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'nin sert protestolarıyla karşı karşıya kalırlar. Talas'ın Zincidere köyü, Protestanların faaliyetinin merkezi olur ve buradaki ilk Protestan kilisesi 1893 yılında açılır. Ardından, okullar açılmaya başlar. Elçin Macar, makalesinde, Protestanların Talas'taki, Ürgüp'teki ve Feke'ye bağlı Gürümze köyündeki faaliyetlerini ayrıntılı olarak ortaya koyuyor. Yerel gayrimüslimler açısından mezhep değiştirmenin, kısıtlıklar, iktisadi sebepler, fakirlik ve eğitim olanaklarına erişim gibi dinamiklerle ilintili olduğu anlaşılıyor.

Tom Papademetriou'nun çalışması, 1850–52 yıllarında Kayseri'de, Ayios Nikolaos Kilisesi'nin inşaatı sırasında Rum cemaati ile Ermeni cemaati arasında çıkan bir çatışmanın hikâyesini anlatıyor. Atina'daki Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nde bulunan sözlü tarih arşivinden faydalanılarak yapılmış olan çalışma, genel olarak gayrimüslim cemaatlerin dinî yapılarını inşa ederken uymaları gereken kuralların yanı sıra, Osmanlı merkezinde yaşanan siyasal değişimlerin bu faaliyetleri nasıl etkilediğini de ortaya koyuyor. Makalede, Kayseri Rum Ortodoks toplumunun, bir zamanlar şehir merkezinde bulunan Ayios Nikolaos Kilisesi'ni yeniden inşa etme süreci inceleniyor. Rumlar, inşaatta, Kayseri dışında bulunan metruk bir Rum kilisesinin taşlarını kullanmak isterler. Ermeni cemaati itiraz ederek, "Taşlar bizimdir" derler; Rum Ortodoksların cevabı "Hayır, bizimdir" olur. Konu resmî makamlara intikal eder ve Kayseri Metropoliti Paisios, İstanbul'a gidip Sultan'a dilekçe verir. Metropolit, Patrikhane'nin de desteğiyle, Sultan'dan izin almayı başarır. İddiaya göre, fermanla "Toprak Türk'ün, taş Rum'un" denmektedir.

Atina'daki arşivde bulunan sözlü tarih kayıtlarında anlatılan hikâyenin doğruluğunun başka kaynaklarla da sınanması gerekir. 1850'lerde Rum ve Ermeni cemaatleri arasındaki çatışmanın izini İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinde süren Papademetriou, dönemin Yargıtay'ı olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye yazışmalarında bu ihtilafın ayrıntılı olarak tartışıldığını tespit eder. Rumların eski kilisenin taşlarını kullanabileceğini hükme bağlayan Osmanlı yönetimi, Ankara Valisi'ne gerekli emirleri göndermiştir. 1940'lara kadar ayakta duran kilise, Kayseri'de o dönemde yapılan imar

faaliyetleri sırasında yıkılmıştır. İnşa edilirken Kayseri'nin Rum ve Ermeni cemaatlerini karşı karşıya getirmiş olan bu yapının hikâyesi hem Atina'daki, hem de İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinden izlenebilmektedir.

Zakarya Mildanoğlu, Kayseri'deki Ermeni cemaatinin eğitim faaliyetlerinin ayrıntılı dökümü niteliğindeki bildirisinde, 19. yüzyıl öncesinden başlayarak bölgedeki Ermeni eğitim kurumlarını ele alıyor. Yörenin ülkenin diğer ticaret merkezleriyle iktisadi etkileşime girdiğini, bölgeden liman kentlerine göç eden kişilerin zenginleşerek kendi köy ve kasabalarında eğitim faaliyetlerini finanse etmeye sivil toplum örgütleri ve dernekler kurduklarını öğreniyoruz. Esas olarak Ermenice kaynaklara dayanan çalışma, önemli bir boşluğu dolduruyor.

Seval Şahin'in çalışması, 1835'te Kayseri'nin Tavlusun kasabasında dünyaya gelen Teodor Kasap'ın yayıncı, çevirmen, gazeteci, mizah ve tiyatro yazarı olarak Osmanlı kültür dünyasına yaptığı katkıları anlatıyor. Çocuk yaşta İstanbul'a gelip bir Rum tüccarın yanında çırak olarak çalışmaya başlayan ve Kuruçeşme Rum Okulu'na devam eden Teodor Kasap, daha sonra Paris'e gider, orada vatan şairi Namık Kemal'in yanı sıra, *Üç Silahşörler* başlıklı edebiyat şaheserinin yazarı Alexandre Dumas'yla (1802–1870) tanışır ve bir süre onun kâtipliğini yapar. 1870 yılında Türkiye'ye döner ve yaşamını Fransızca dersleri vererek sürdürür.

Dönemin Osmanlı aydınlarıyla birlikte hareket eden Kasap, 1870'te *Diyojen* dergisini çıkarmaya başlar. Direktör Âli Bey, Menâpirzâde Nuri, Ebüzziya Tevfik ve Namık Kemal gibi, devrin önde gelen kalemlerinin imzasız olarak mizah yazıları yayımladıkları bu dergi, rejime muhalefeti sebebiyle 1873 yılında kapatılır. Teodor Kasap, daha sonra *Çingiraklı Tatar* ve *Hayal* dergilerini ve *İstikbal* gazetesini çıkarır; sonunda hapse atılır, ardından Paris'e kaçar. Paris'te ve Napoli'de rejim muhalifi gazeteler çıkarır. Molière'den uyarladığı tiyatro eserleriyle de Osmanlı tiyatrosunun kurucuları arasında sayılabilir. II. Abdülhamid'in cimriliğiyle alay eden *Pinti Hamit* adlı eseri, Molière'in *Cimri*'sinin Türkçeye uyarlanmış hâli olan Kasap, II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla soluğu Paris'te alır. 1881 yılında Abdülhamid tarafından affedilerek ülkeye döner ve yine Abdülhamid tarafından saray kütüphanecisi olarak işe alınır; ölümüne (1897) kadar bu görevde kalır. Seval Şahin'in biyografik çalışması, Kayseri-Tavlusun'dan çıkan yetenekli bir Rum çocuğun Osmanlı dünyasında bir kültür insanı olarak yıldızlaşmasını anlatıyor.

Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek'in makalesi, Karamanlı Rumlar olarak bildiğimiz, Türkçe konuşan Rum Ortodoksların Türkiye'de ve Yunanistan'da yazın ve tiyatro eserlerinde nasıl temsil edildiklerini konu alıyor. Makale, bu bağlamda, merhum Haldun Taner'in günümüzde hâlâ sahnelenmekte olan ve Türkiye tiyatrosu tarihi açısından kült eser olarak kabul edilen *Serserim*

Kocanın Kurnaz Karısı (1969) adlı oyununda Rum karakterlerin temsiline yoğunlaşıyor. Yunanistan'da yayımlanan yazın ve tiyatro eserlerinde, Anadolu Rumların Türkçe konuşmaları ya da Yunancalarına karışan Türkçe kelimeler, yeme içme alışkanlıkları, davranış biçimleri, eğitimsizlikleri, yaptıkları işler, şehirli Rumların/Yunanların bakışıyla alay konusu edilir. Böylece, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Türkçe konuşan Anadolu Ortodoksları kaba saba, görgüsüz, eğitimsiz görerek aşağılayan Yunanca konuşan Rumların egemen olduğu bir tarihsel ve toplumsal bağlam ortaya çıkmaktadır. Söz konusu bağlam, Osmanlı Rum milleti içinde yeni bir dilsel hiyerarşiyi ifade eder. Bu hiyerarşi içinde, Yunan dili "ilerleme, gelişme, refah ve geri kalmışlıktan kurtulma"yı temsil ederken, konuşulan sade Türkçe ve yerel Rumca lehçeler küçümsenir, "geri kalmışlık ve yoksulluğun Şark'a has bir işareti" olarak görülür.

1923-24 Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi Antlaşması'ndan sonra mübadele edilen Orta Anadolu Rumları, toplumsal hayattan silindiler. Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, Haldun Taner'in *Sersem Kocanın Kurnaz Karısı* adlı oyunu ile, bir yandan Osmanlı tiyatrosunun kurucuları arasında yer alan Ermeni oyuncuların emeğini görünür kılarken, diğer yandan oyundaki kurgu ve karakterlerin söylemiyle çokkültürlü Osmanlı tiyatrosu deneyimini daha homojen bir Türk tiyatrosuna dönüştüren dinamiğin ve zihniyetin uygulayıcısı rolüne soyunmuş olduğunun altını çiziyor.

1895 yılının Kasım ayında Kayseri'de Ermeniler kitlesel şiddete maruz kalır; bölgede bulunan misyonerlerin gözlemlerine göre, çoğunluğu erkek olmak üzere yaklaşık 1000 Ermeni öldürülür. Katliamlardan kurtulan birçok Ermeni erkeğin de iş bulmak amacıyla bölgeden göç etmesi üzerine, köylerde kalan kadın ve çocukların hayatlarını idame etmek için yöneldikleri bir faaliyet olarak halıcılık gelişir. Kayseri ve köylerindeki halı tezgâhlarının sayısının 1898'de 2000'e, 1901'de ise 5000'e ulaştığı söylenmektedir. Hesaplamalara göre, 1902 yılında Kayseri piyasalarına halıcılık sayesinde yıllık 35-40 bin altınlık kaynak girişi sağlanmıştı ve bunun yaklaşık olarak dörtte biri kârdır.

1898 yılında, Kayseri Mutasarrıfı Mehmet Nazım Paşa şehirdeki halı üretimini organize ve kontrol edecek Halı Komisyonu'nu kurar. Komisyonun başında, 50 adet tezgâhı olan halı üreticisi İmamzâde Ömer Efendi bulunurken, diğer beş üye önde gelen Ermeni halı tüccarlarıdır. Komisyon, üretimin rasyonelleşmesi için, dokumacıların ücretini, 100 ilmeğe karşılık 1,5 para olarak sabitler. Ayrıca bir boyahane açar, doğal boya kullanımına dair eğitimler düzenler ve bu eğitimi tamamlayan birkaç boyacıya sertifika verir. Halı Komisyonu, Kayseri'de üretilen halıların kalitesini yüksek tutarak piyasadaki değerini korumaya çalışan bir kurum olarak faaliyet göstermiştir.

1915 sonrasında tehcirle beraber, Ermenilerin Kayseri’de halıcılık alanındaki başat rolü Rumlara ve Müslümanlara geçer. I. Dünya Savaşı sırasında kurulan Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi gibi ‘millî’ şirketler ile halı üreticisi ve tüccarı Müslümanlar, gayrimüslimlerin piyasadan silinmesinden faydalanmışlardır.

* * *

Hrant Dink Vakfı olarak bu toplantıyı düzenlerken hazırladığımız ve akademisyenlere yolladığımız davet mektubunda şu noktaların altını çizmiştik: “Kayseri ve çevresi, Cumhuriyet’in kuruluşunun öncesi ve sonrasındaki demografik, ekonomik, politik ve kültürel kırılmaları derinden yaşayan bir bölge olarak akademik ilgiyi hak etmektedir. Kayseri’nin 1850–1950 yılları arasındaki hikâyesi, aynı zamanda ülkemizin yaşadığı toplumsal değişimin özeti olarak da ele alınabilir. Dolayısıyla Kayseri ve çevresinin yaşadığı ‘travmatik’ dönüşümlerin kapsamlı ve eleştirel perspektifle ele alınabilmesinin önünü açan, ‘disiplinler arası’ niteliği ağır basan akademik çalışmaların bu konferansta yer bulmasını tercih ediyoruz.”

Elinizdeki derlemede, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Kayseri’deki devlet yatırımları ve bu yatırımların kentin dönüşümündeki etkilerine dair çalışmaların eksik kaldığının farkındayız. Örneğin, Prof. Dr. Anuş Hovhannisyan’ın Rus arşivlerini kullanarak hazırladığı, Kayseri Sümerbank Tekstil Fabrikası’yla ilgili incelemesi, bu eksiği kapatacak bir bildiri olarak göze çarpyordu. Maalesef, toplantının önce Kayseri Valiliği, ardından Şişli Kaymakamlığı tarafından yasaklanmış olması, katılımcılar arasında moral bozukluğu yaratmış ve bu nedenle bazı katılımcılar çalışmalarını son hâline getirip bizlere sunmaktan vazgeçmişlerdir.⁷ Umarız ilerideki yıllarda bu çalışmalar başka yerlerde yayımlanıp okuyucusuna kavuşur.

KAYNAKÇA

Bardakçı, Murat (2008) *Talât Paşa’nın Evrak-ı Metrûkesi: Sadrazam Talât Paşa’nın özel arşivinde bulunan Ermeni tehciri konusundaki belgeler ve hususî yazışmalar*. İstanbul: Everest Yayınları.

Der Matossian, Bedross (2016) “19. Yüzyılda Osmanlı Ermeni Kenti Kesaria/ Kayseri”, çev. Suzan Bölme, *Ermeni ve Rum Kültür Varlıklarıyla Kayseri / Kayseri with its Armenian and Greek Cultural Heritage* içinde, yay. haz. Altuğ Yılmaz. İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, s. 22–39 (<https://hrantdink.org/attachments/article/192/Kayseri-with-its-Armenian-and-Greek-Cultural-Heritage.pdf>).

Dündar, Fuat (1999) *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*. İstanbul: Doz Yayınları, 1999.

⁷ Yasaklamayla ilgili ayrıntılar kitabın sonundaki Ek bölümünde yer alıyor.

George, Joan (2002) *Merchants in Exile: The Armenians of Manchester, England, 1835-1935*. Princeton: Gomidas Institute Books.

Gözel Durmaz, Oya (2015) “Yeni Bir Demografik Hareketlilik Dönemi Olarak Birinci Dünya Savaşı’nın Sonu: Kayseri 1918–1920”, *Mülkiye Dergisi* 39/1, s. 9–36 (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1068>).

Kévorkian, Raymond (2015) *Ermeni Soykırımı*, çev. Ayşen Taşkent Ekmekci. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yılmaz, Altuğ (yay. haz.) (2016) *Ermeni ve Rum Kültür Varlıklarıyla Kayseri / Kayseri with its Armenian and Greek Cultural Heritage*. İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları (<https://hrantdink.org/attachments/article/192/Kayseri-with-its-Armenian-and-Greek-Cultural-Heritage.pdf>).